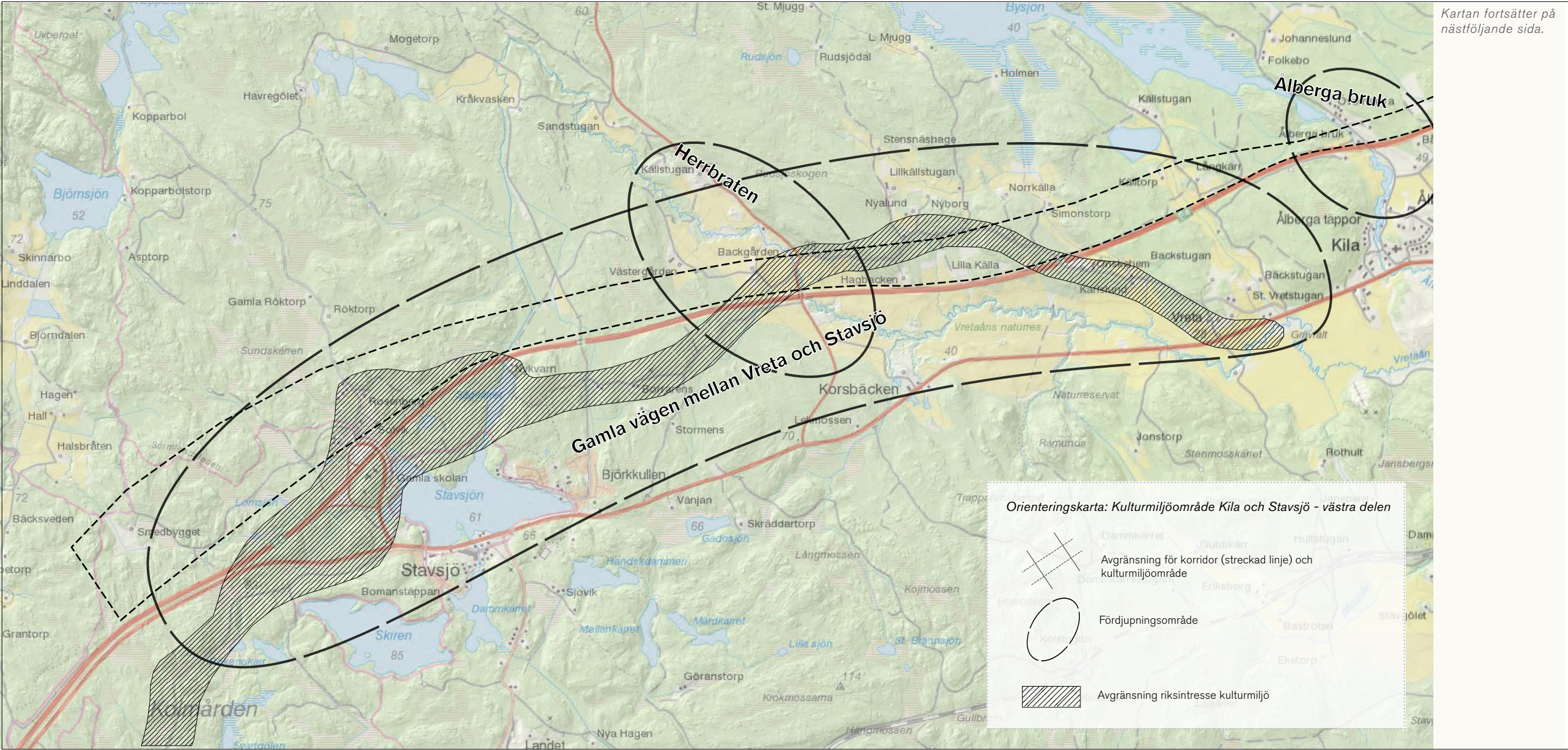

4.8 Kila och Stavsjö

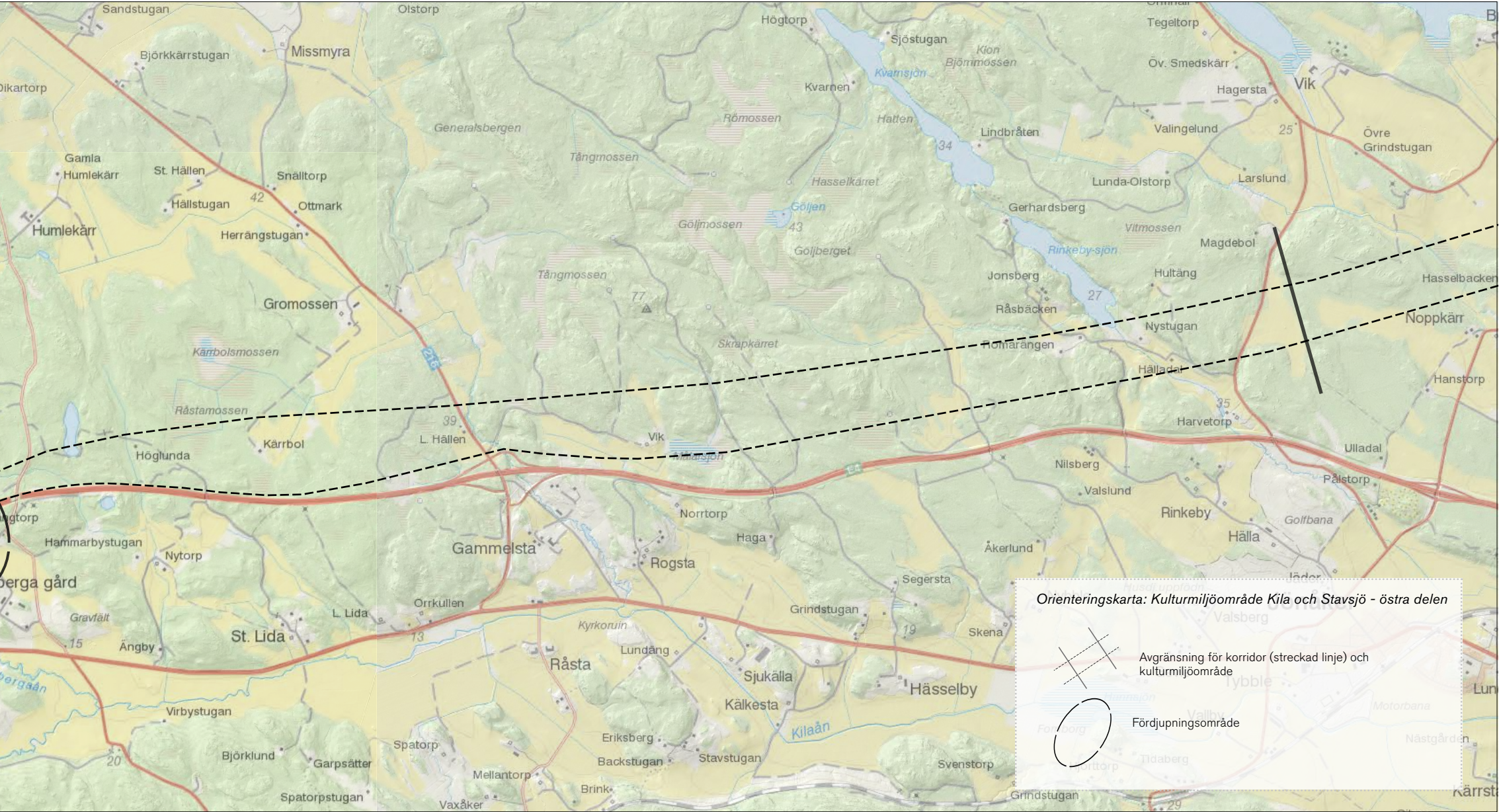

Kulturmiljöområdet löper i östvästlig riktning norr om Kiladalen. Ostlänkens korridor ligger grovt sett parallellt och norr om E4:an.
I kulturmiljöområdets västra del (sidan 106) löper korridoren parallellt och norr om väg E4. Vid Stavsjö böjer korridoren av ned åt sydväst mot Kolmården vid länsgränsen till Östergötland där Ostlänken delsträcka Nyköping ansluter till delsträcka Stavsjö-Loddby . Kulturmiljöområdets västra del präglas av skog men ansluter till den uppodlade dalgången Herrbråten och bebyggelsen i Ålberga bruk. Korridoren korsar Ålbergaån, Vretaån och den ålderdomliga landsvägsmiljön mellan Vreta och Stavsjö.
I kulturmiljöområdets östra del (sidan 107) går korridoren till stor del genom skog.

Stavsjö och Kila, innehåll

- 4.8.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
- 4.8.2 Ålberga bruk (fördjupningsområde nivå B)
- 4.8.3 Herrbråten (fördjupningsområde nivå B)
- 4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö (fördjupningsområde nivå A)

Forts. på karta
från föregående
sida.

4.8.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

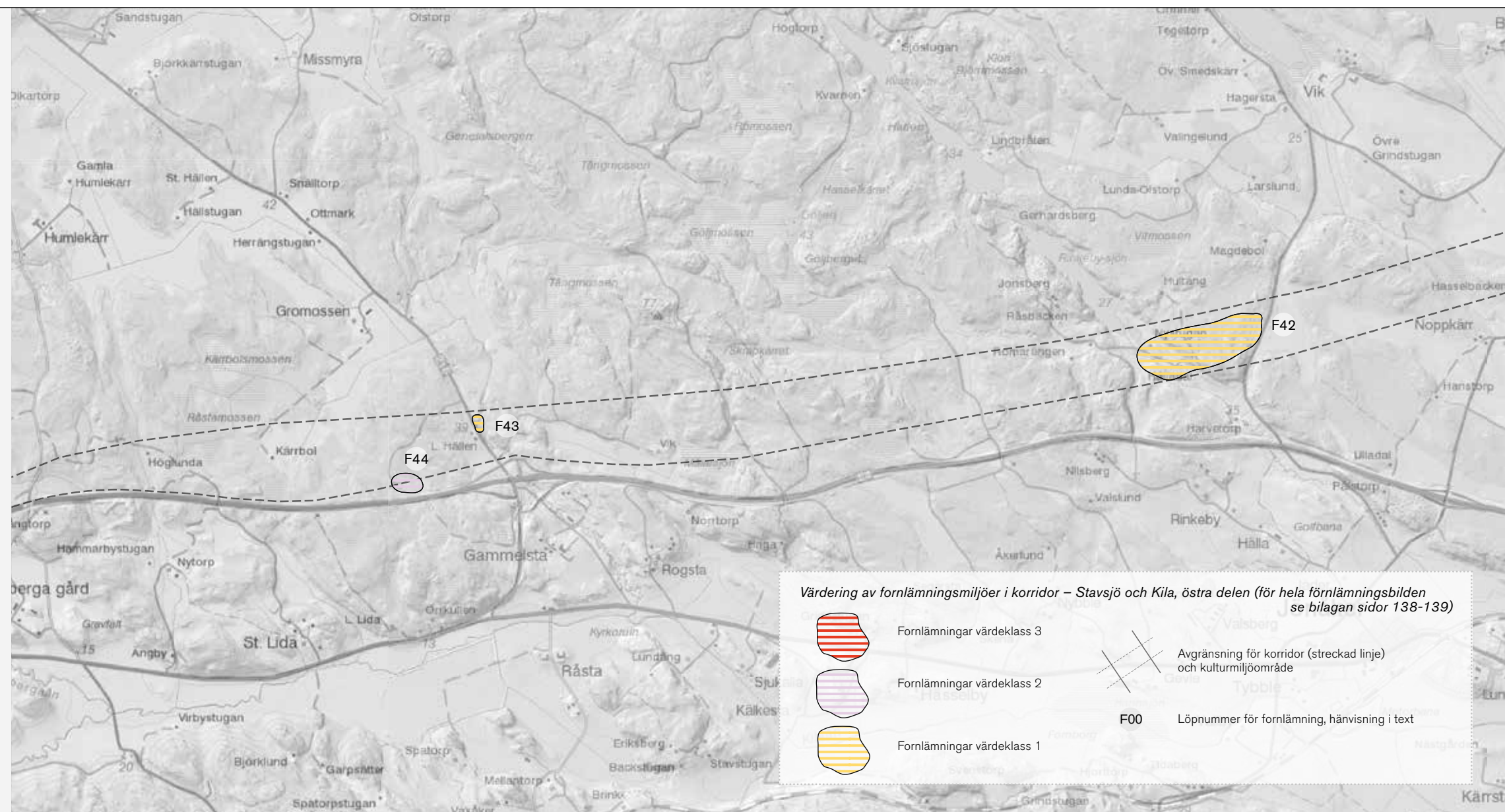
Kiladalens utmarksområde (fornlämning, miljö F42-F45, F47, F48)
 Korridoren passerar genom utmarksområden norr om Kiladalens jordbrukslandskap genom Lunda och Kila socknar från Hälladal vid Rinkebysjön fram till Backgården (ingick i den f.d. byn Herrbråten) där Kiladalgången fortsätter norrut. Under mesolitikum bestod området av uppstickande öar i ett skärgårdslandskap vid den dåtida Östersjökusten. Kiladalen har länge varit ett viktigt kommunikationsstråk, från det att dalen var en havsvik under bronsålder och järnålder, och senare då landsvägarna fick stor betydelse. Östra Kiladalen bebyggdes i hög grad under yngre järnålder, vilket flera

gårdar med -sta-namn och intilliggande små gravfält i skogsmarken visar. Spår av en medeltida expansion kan avläsas i utkanten av järnåldersbygden där gårdar med -torpnamn är belägna. Västra Kiladalen har ett fåtal bebyggelsemiljöer på grund av den begränsade odlingsmarken. Den järnåldersbebyggelse som fanns låg vid den uppgrundade inre dalgången vid byn Herrbråten och vid Ålberga gård. Vid Ålberga bruk är den gamla, murade dammvallen fornlämningsklassad och det finns rester av smidesverksamhet längs vattendraget (F45).
 I de utmarker som korridoren berör finns i huvudsak yngre torpmiljöer och skogsbrukslämningar som kol-

milor, tjärdalar och äldre vägar/stigar. Flera av de äldre vägarna har brutits av när väg E4 byggdes vilket har inneburit att flera av torpmiljöerna också har försvunnit. Exempel på torplämning inom korridoren är Skräddarstugan norr om Gammelsta (F44). Av sågverket vid Lilla Hällen (F43) finns begränsade spår kvar. Torpet Hälladal är bortodlat men begränsade lämningar av torpets kvarn finns kvar (F42).
 Den västra delen av sträckan präglas av den medeltida vägsträckningen Eriksgatan som delvis fortfarande är i bruk och är orsak till riksintresseområdet för kultur Gamla vägen Stavsjo-Krokek. Längs med Eriksgatan

(se sidor 120-124) finns flera övergivna torpställen med husgrunder, källare m.m. exempelvis Lilla Källa (F48) och Backa (F47) från 1600- och 1700-talen. Vid Backgården, eller Herrbråten som byn tidigare hette, har vägen kapats av E4. Söder om E4 finns den kvar men är endast möjlig att promenera eller cykla på.

Forts. på kart från föregående sida.

Alberga bruk.

Den fornlämningsklassade dammvallen (F45). Källa: KVM forum

Stavsjö (fornlämning, miljö F46 och F49)

Korridoren löper här genom Kolmårdsskogen norr om Stavsjö och Stavsjön. De högsta partierna av Kolmården, som ligger runt 100 m.ö.h., var det första området i Södermanland som blev fastland för ca 10000 år sedan, medan det övriga Södermanland fortfarande bestod av ytterskärgård med småöar.

Genom Kolmårdsskogen passerade Eriksgatan tidigare (F46). En övergiven del som ligger söder om korridoren finns registrerad i Fornsök och är daterad till medeltid (1465 +/- 100 år). Den ska ha övergetts i början på 1900-talet. Andra delar av Eriksgatan är fortfarande i bruk och uppfyller inte kriterierna för fornlämnning.

Skogen som korridoren passerar genom är traditionell utmarksjord som fungerat som produktionsområde till Stavsjö bruk. De arkeologiska inventeringarna har gett en mängd nya skogsbrukslämningar som kolmilor, kolar-kojor, tjärdalar men även gränsmärken och övergivna sentida torp. Torpet Stridsholm i närheten av Sörmlandsleden består av husgrunder och spisröse med belägg från 1846 (F49). Ytterligare en torplämning nära Smedbygget har inte kunnat dateras närmare.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag

- Gamla Eriksgatans övergivna delar i närheten av E4 och delar som fortfarande är i bruk samt torpmiljöer som har legat utefter vägen med åkrar, vägar, stenmurar och skogsbrukslämningar (F46-48)
- Kolnings- och andra skogsbruksanläggningar i utmarksskogen (F43, F44)

Lämningar efter torpet Stridsholm (F49) i närheten av Sörmlandsleden.
Foto: KMV forum

Lämningar efter Backatorpet (F47). Foto: KMV forum

Lämningar efter Lilla Källa (F48). Foto: KMV forum

4.8.2 Ålberga bruk

Historik

Från järnbruk till mönsterjordbruk
1640 bildades ett bruk på mark hörande till gården Stora Ålberga, byarna Virby och Hammarby samt Ålberga täppor med kvarn. Ålberga bruk förlades i Ålbergaåns dalgång där verksamheten kunde tillgodogöra sig den vattenkraft som kunde utvinnas ur ån. Ålbergaån har sitt källflöde i den närbelägna Bysjön och ån förenar sig längre österut med Kilaån.

Gården Stora Ålberga låg väster om Ålbergaån och ägornas träckte sig från Bysjön i norr till Vretaån i söder. Uppströms vid Ålbergaån låg Ålberga bruksgård med järnhammaren Överhamra. Nedströms låg järnhammaren Nedre hammaren. Överhamra finns bevarat som gårdsnamn och här finns även en enkel men representativ timmerbyggnad bevarad vilken inrymde brukskontoret. Stora Ålberga var ett kronohemman och fungerade som försörjning och som boställe för en hög officer. Gården beboddes av regementskvartermästaren vid Södermanlands regemente från 1680-talet till 1830-talet. 1730 var det kvartermästaren på Södermanlands infanteriregemente, överkammarherren och generalmajoren över landfästningen baron Michael Törnflycht som bebodde gården. Därutöver fanns fyra torp och ett skomakarbo-ställe på gårdens marker. Delar av gårdsbebyggelsen vid Stora Ålberga finns kvar sydost om kyrkan. Tomten är bebyggd med en mangårdsbyggnad från 1772.

Längre fram under 1700-talet och in på 1800-talet fanns Övre hammaren och Nedre hammaren, den senare hade två hamrar. Hamrarna lades ner under 1800-talets första hälft. Därutöver fanns spiksmedjor på bruket vilka var i drift till 1870-talet. Det var ett uttryck för att bruket ställde om sin verksamhet som en följd av att småskalig järnframställning hade blivit olönsamt. Ytterligare ett led i omställningen var att fokusera på jordbruket vid nya Ålberga gård vars mangårdsbyggnad uppfördes 1856 på

Hammarbys mark. Gården utvecklades till ett mönster-jordbruk i vilket flera gårdar i Kila och Lunda socknar kom att ingå. Vid sekelskiftet 1900 togs energi fortfa-rande ut ur ån inom ramen för Ålberga gård. Verksamhe-terna längs ån manufakturverk, ett tegelbruk, ett mejeri och senare även sågverk nyttjade denna mer småskaliga vattenkraftutvinning.

Under 1900-talets första hälft byggdes en damm i Ålber-gaån vilket ledde till att flödet mellan Bysjön och dam-men förvandlades till en vattenreservoar vilket innebar att Bysjöns vattenyta nära nog fördubblades. Det var ett led i utbyggnaden av det kraftverk som finns kvar i dag.

Av Ålberga bruks norra del, norr om väg E4, återstår i dag fysiska spår i form av bebyggelsestrukturens grup-pering längs den väg som löper relativt högt och paral-lellt med ån i sin djupa fåra. Ytterligare en påminnelse om bruksdriften är det kraftverk med kraftverksdamm som via en markledning av trä utviner vattenkraft ur ån.

I dag genomkorsas området av väg E4. Söder om E4:an fortsätter dalgången tills den når fram till Ålberga gård (gården från 1800-talet) och samhället Ålberga gård där Kila kyrka ligger och där det finns rester av industriell verksamhet vid ån.

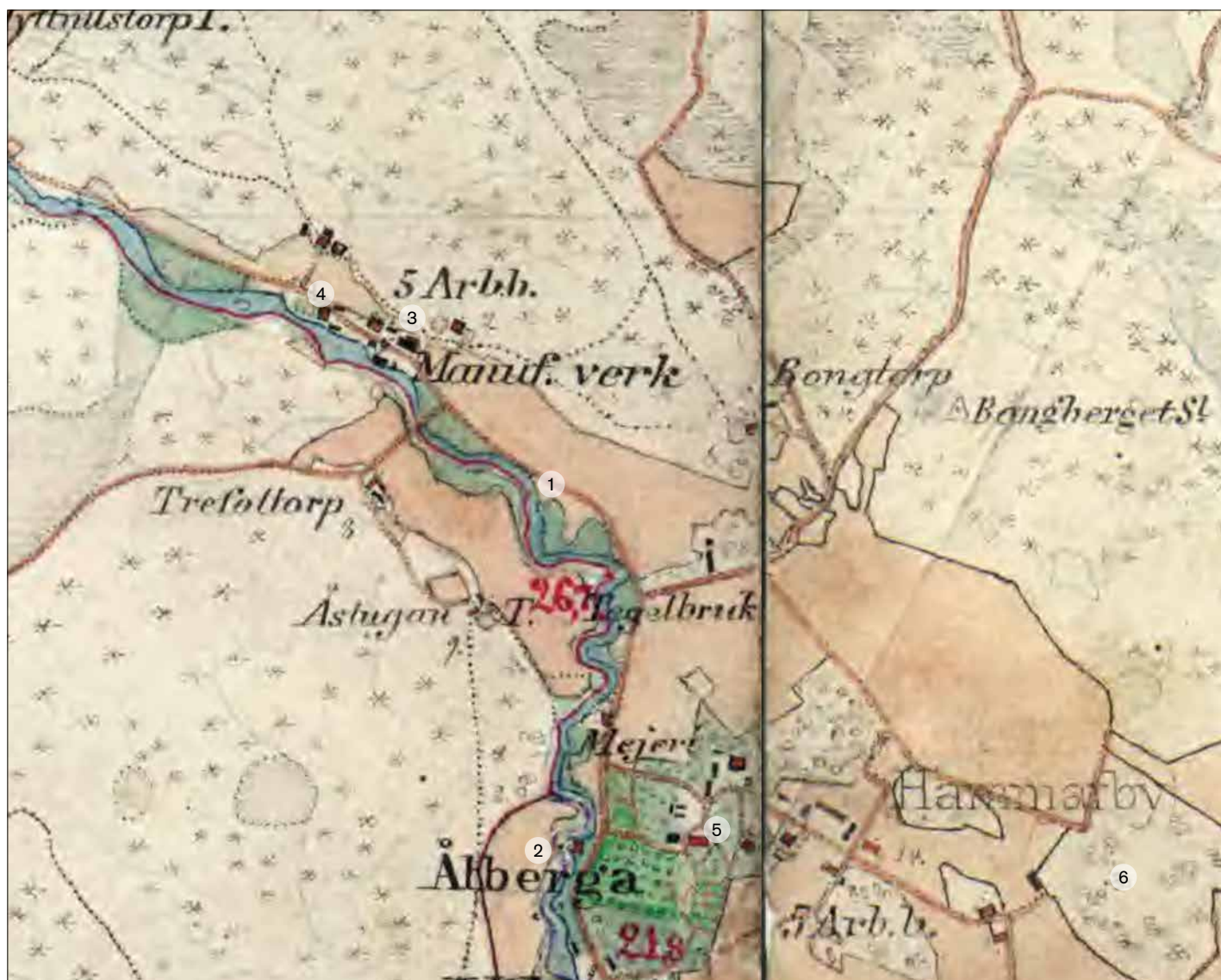
Äldre fotografi av brukskontoret vid Överhamra som var en del av Ålberga bruk. Källa: Sörmlands museum

Akvarell från 1834 utförd av brukspatron Erik Georg Danielsson (1815-1881). Bilden visar Ålberga bruk vid Överhamra. Till höger om bildens mitt syns brukskontoret i två våningar med brutet tak. Källa: Sörmlands museum

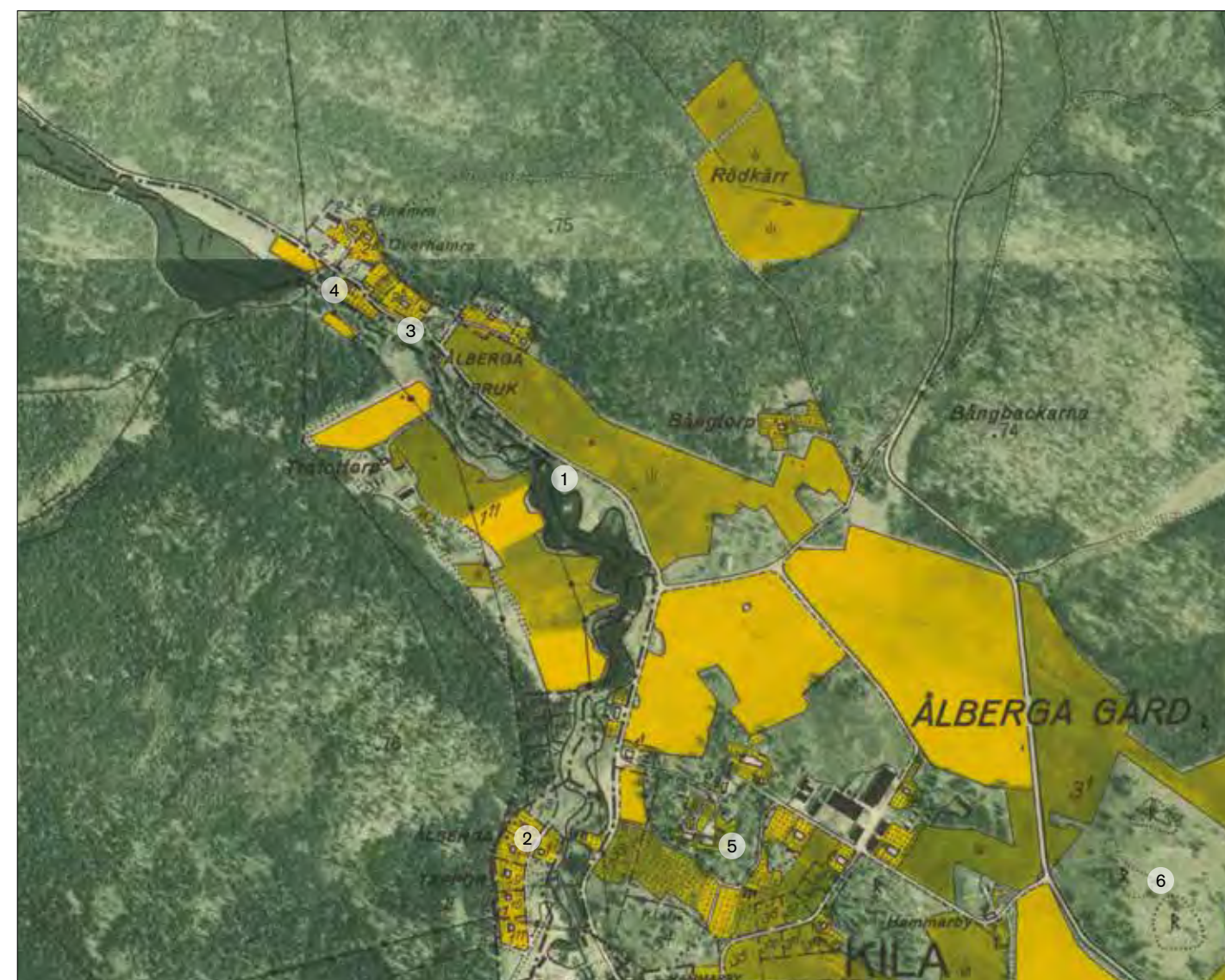

Huvudbyggnaden vid Ålberga gård (utanför fördjupningsområdet) som uppfördes 1856. Källa: Sörmlands museum

1897-1901

Häradsekonomska kartan med Ålbergaån (1), Ålberga täppor (2), Ålberga bruk (3), brukskontoret vid Överhamra (4), Ålberga gård (5) och Hammarbys gamla tomt (6). Stora Ålberga ligger längre söderut (utanför bild). Karta från Lantmäteriet.

1956

Ekonomska kartan md Ålbergaån (1), Ålberga täppor (2), Ålberga bruk (3), brukskontoret vid Överhamra (4), Ålberga gård (5) och Hammarbys gamla tomt (6). Stora Ålberga ligger längre söderut (utanför bild). Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Vy mot norr som visar dagens bebyggelse vid Ålberga bruk.

Vy 2. Vy mot söder (ungefär från samma läge som vy 1) som visar vattenledningen. Kraftverket och väg E4 syns i bakgrunden.

Vy 3. Vy mot söder med väg E4:ans passage över Ålbergaåns dalgång.

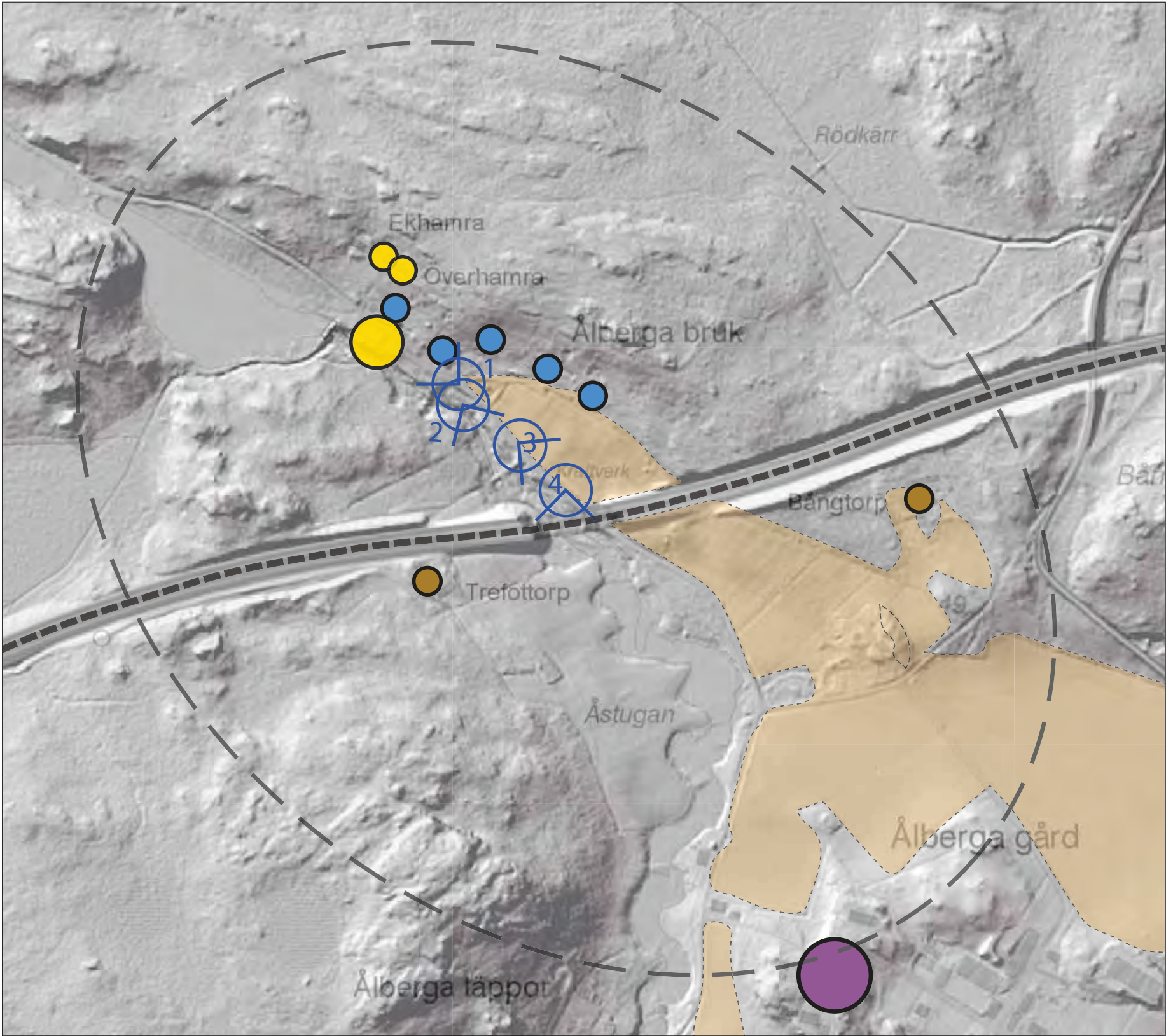
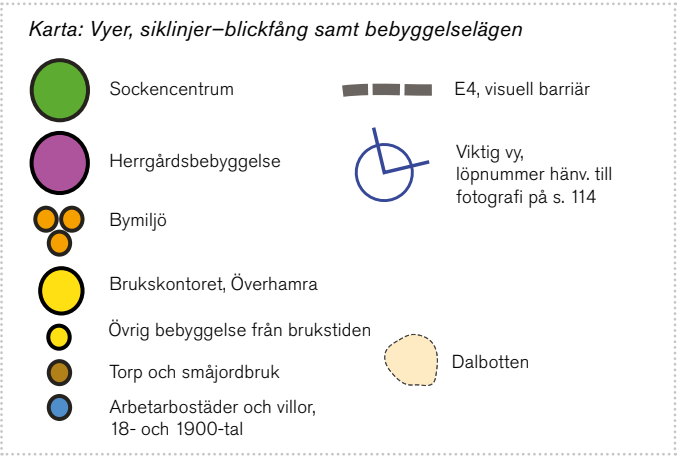

Vy 4. Vy mot söder med väg E4:ans passage över Ålbergaåns dalgång. Till höger syns igenvuxen f.d. jordbruksmark.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelse
Kulturlandskapets förutsättningar utgörs av Ålbergaåns djupa fåra medan bebyggelsen ligger i huvudsak förlagd till åns nordöstra sluttning. Norrut har vattendammen förvandlat ån till en vattenreservoar som står i direkt förbindelse med den ursprungliga Bysjön ännu längre norrut. Söder om dammen fortsätter ån i en vattenledning som för vattnet vidare förbi Ålbergas bruksmiljö till ett kraftverk direkt norr om väg E4. Här breddar sig landskapet och blir en uppodlad dalgång som i viss mån är svår att uppleva p.g.a. väg E4:ans barriärverkning och ytor med igenväxta åkrar och ängar. Längre söderut öppnar landskapet sig österut ner mot Ålberga gård. Förbi Kila kyrka gör ån en sväng österut och rinner sedermera ut i Vretaån. Vid den punkten börjar Kilaåns dalgång.

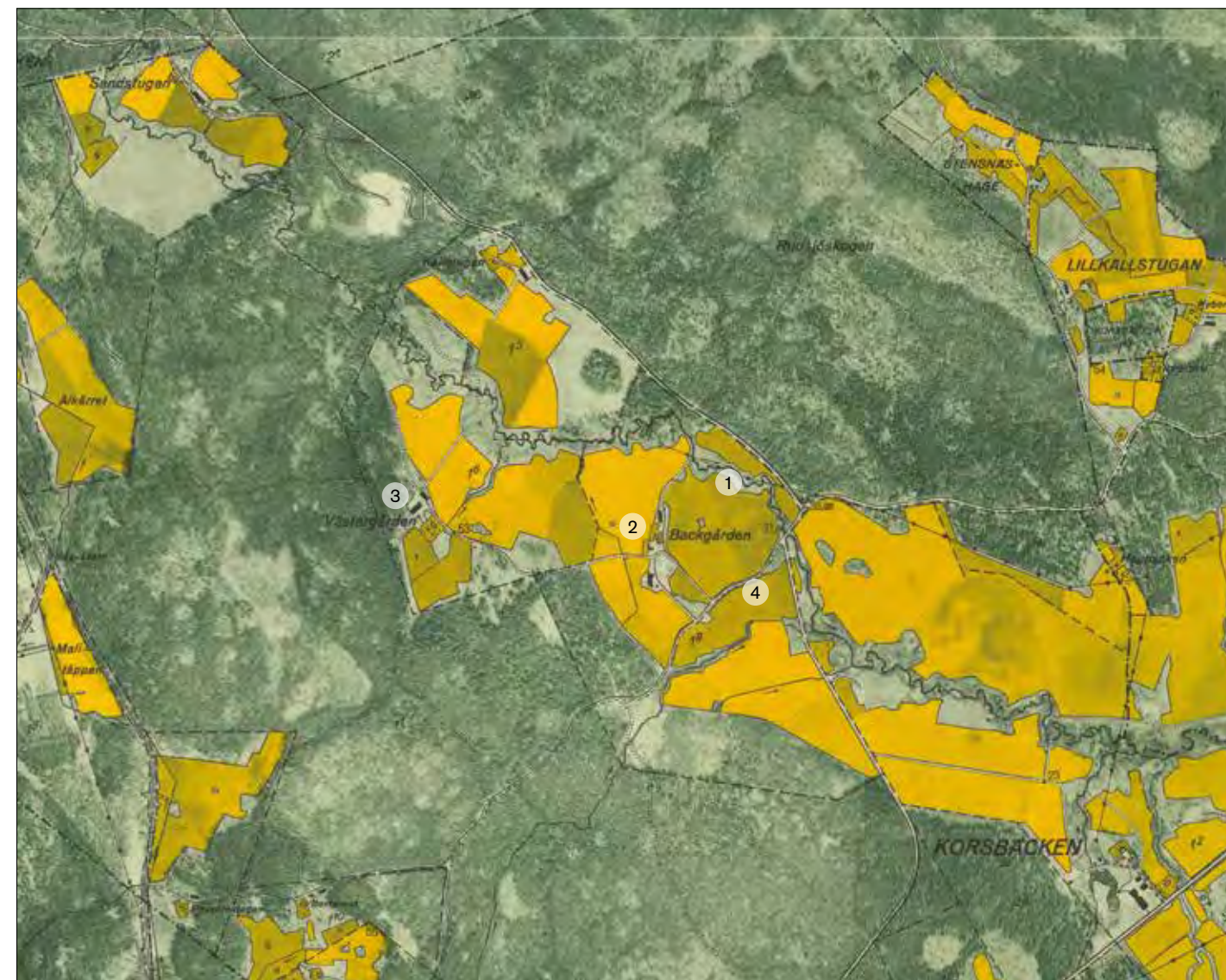
Viktiga vyer finns utmed den trånga dalgången vid Ålberga bruk. Vy 1 visar brukskontoret och annan bebyggelse vid Överhamra och vy 2 vattenledningen som ligger parallellt med ån. Vy 3 och 4 visar hur dalgången breddar sig vid väg E4:ans passage samt delar av dalgångens igenvuxna västra slänter (till höger på vyerna).

1897-1901

Häradsekonomska kartan. Vretaån (1), Backgården (2), Västergården (3) och gamla riksvägen (4). Den öppenhet som de som bröt ny mark under 1500-talet åstadkom är fortfarande tydlig vid sekelskiftet 1900. De uppodlade åkrarna på ömse sidor om Vretaån är ett resultat av att jordbruk bedrivits här kontinuerligt. Karta från Lantmäteriet.

1956

Ekonomska kartan. Vretaån (1), Backgården (2), Västergården (3) och gamla riksvägen (4). På 1950-talet kvarstår öppenheten med den viktiga skillnaden att delar av åkermarken ställts om till ängs- eller hagmark. Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Gamla vägens passage genom dalgången med väg E4 som skär av den. Backgården syns till höger. Sikt mot sydväst.

Vy 2. Vy över dalgången mot sydöst med Vretaån till höger och väg E4 i fjärran.

Vy 3. Gamla vägens passage genom dalgången sett från södra sidan.

Vy 5. Överblick över dalgången sett från Källstugan. Västergården syns i bildens mitt. Vy mot sydväst.

Vy 4. Överblick över dalgången med Vretaån i förgrunden och Backgården i bakgrunden. Väg E4:ans vägbank anas till vänster. Vy mot sydväst.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

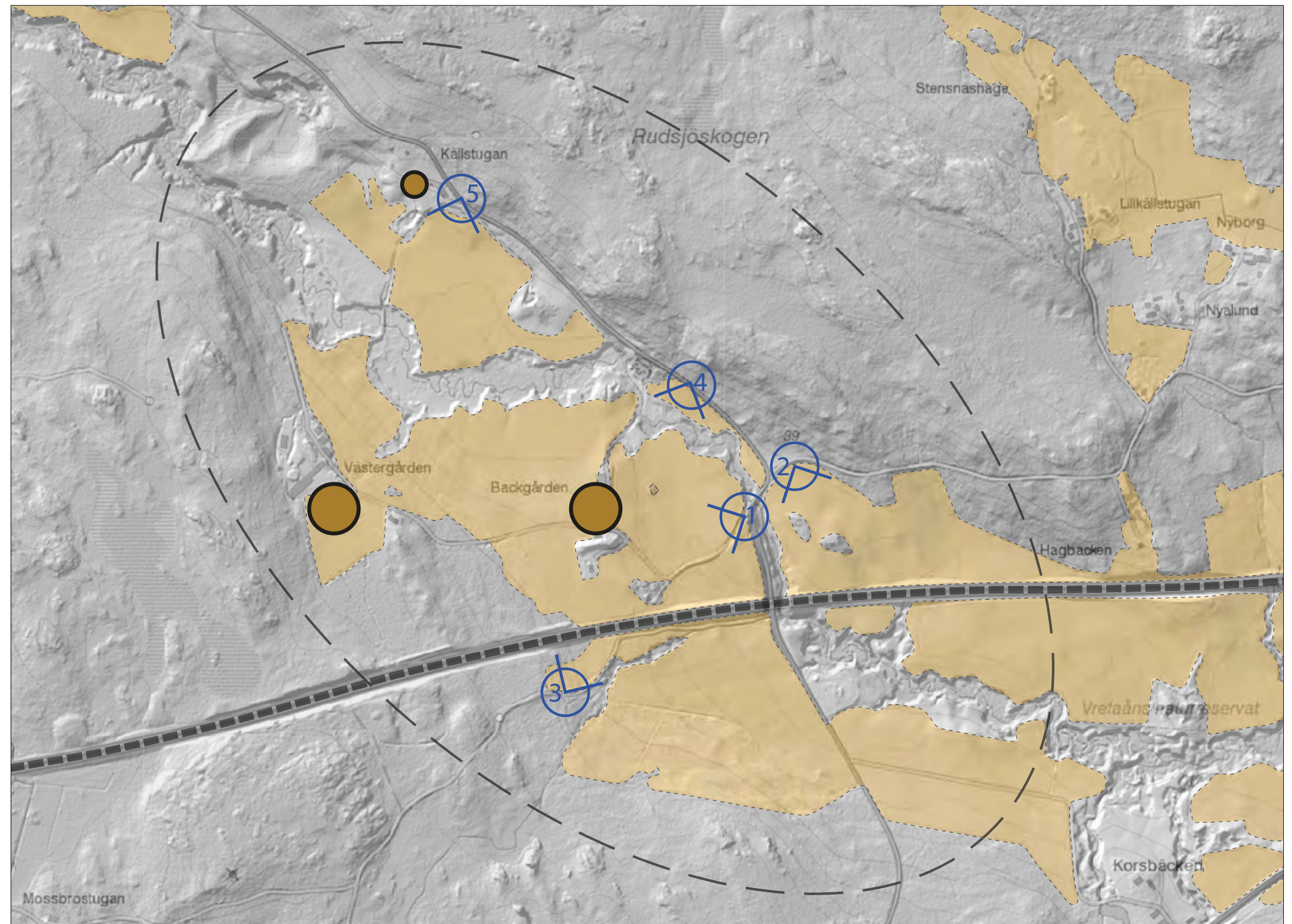
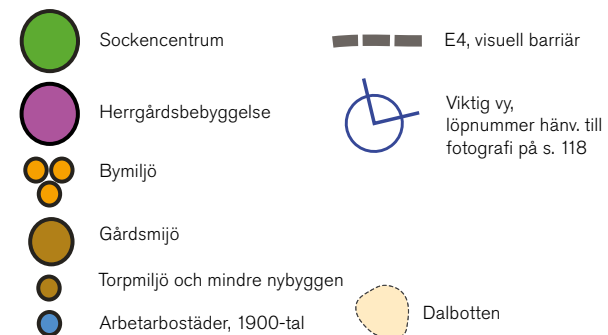
Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelse

Kulturlandskapet består av Vretaåns djupa fåra, de uppodlade och betade markerna på sluttningarna ned mot ån och dalgångens skogskanter.

Gamla vägen (Eriksgatan) korsar dalgången i närheten av väg E4 och fortsätter på båda sidorna som skogsväg. När E4 drogs klipptes gamla vägen i ett läge söder om Backgården, utan att en passage byggdes, vilket fragmenterade sträckningen.

Viktiga vyer finns utmed gamla vägens sträckning. Vy 1 mot sydväst visar gamla vägens passage genom dalgången och väg E4 som skär av den. Backgården syns till höger. Vy 2 visar hur dalgången fortsätter mot sydöst med Vretaån till höger, väg E4 syns i fjärran. Vy 3 visar gamla vägens björkkantade vägbank (t.h. och t.v. i bild) genom dalgången sett från södra sidan, väg E4 klipper vägen i bildens mitt. Vy 4 mot sydväst visar en överblick över dalgången med Vretaån i förgrunden och Backgården i bakgrunden. Vy 5 visar en liknande överblick fast nu sett från Källstugan mot Västergården.

Karta: Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelse

4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö

Historisk bakgrund

En ålderdomlig landsvägsmiljö

Ett avsevärt stycke av den f.d. landsvägsmiljön mellan Vreta i Södermanland och Krokek i Östergötland är riksintresse för Kulturmiljövården. Drygt hälften av sträckan Vreta - Stavsjö (ca. 3-4 mil) faller inom OLP3:s spårlinjekorridor.

Vad var en Eriksgata?

Den gamla vägen kallas även, något oegentligt för Eriksgatan. Vägsträckningen utgör ett avsnitt av den medeltida landsvägen genom Svealand och Götaland. Enligt de medeltida landskapslagarna skulle den nysvurne kungen rida med sitt följe genom de olika landskapen för att, av respektive lagsaga, bekräftas som legitimt vald kung. Eriksgatan inleddes vid Mora sten i Uppland där kungen svor eden och fortsatte genom de viktiga orterna i övriga landskap - Södermanland, Östergötland, Småland, Västergötland, Närke, Västmanland och åter i Uppland. På vägen söderut genom Södermanland nåddes Nykö-

ping varifrån vägen gick vidare längs Kilaån, Vretaån och in i Kolmården. Det är en del av denna sträcka som utgörs av den här studerade landsvägsmiljön.

Gamla vägen från Vreta till Stavsjö

Vägmiljön har karaktären av äldre tiders färdväg och används för lokaltrafik av boende i anslutning till den. Vägsträckningen är variationsrik både i sid- och höjdled eftersom den vid anläggandet har anpassats till topografin. Längs vägen finns karakteristiska väghistoriska kännetecken som granitpällare som burit vägräcken, stenmurar, vägbanksupbyggnader, i vissa fall kallmurade.

I öster finns Vreta f.d. gästgiveri som är en kulturhistoriskt intressant miljö varefter vägen slingrar genom skog och över en dalgång innan den korsar väg E4 första gången. Därefter går vägen höglänt i ett skogsparti, uppe på förkastningsbranten, norr om Vretaåns dalgång och visuellt skyddat från väg E4. Här passerar Gamla vägen flera torp, boställen och fornlämningar. Därefter slingrar vägen genom jordbrukslandskapet Herrbråten och strax

efter att den viker söderut korsas den av väg E4 för andra gången. Hit är Gamla vägen farbar med bil men förbindelse över eller under väg E4 saknas. På södra sidan om väg E4 fortsätter den som gång- och cykelväg genom betesmark som övergår i skog där skicket på vägen gör den svår att använda. Väl framme vid Stavsjön har vägen sin kanske mest genuina utformning med vägbank på kallmur längs Sågkärret och ett naturskönt läge på väg mot Stavsjö via Gamla skolan. I partiet från Nykvarn vid Sågkärret till Stavsjö är den riksintressanta kulturmiljön särskilt bred eftersom det norr om sjöarna vid olika tider har funnits flera parallella vägsträckningar, bl.a. hålvägar. Väg E4 skär genom hela det området men en knappt skönjbar nordlig vägsträckning går från Nykvarn genom skogen som åter blir farbar vid byn Rosenberg där vägen återigen korsas av väg E4:ans på och avfarter norr om Stavsjö.

Landsvägen ersätts av Riksväg 1 och Europaväg 4

Det aktuella avsnittet av den Gamla landsvägen spelade ut sin roll när den växande bilismen gjorde det nödvändigt att anlägga en bredare och rakare landsväg på 1940-talet - Riksväg 1. I vissa sträckor sammanföll den s.k. Riksettan med den befinliga landsvägen medan andra stäckor var nya och tog en genare väg genom landskapet. Det faktum att behovet av den gamla vägen drastiskt sjönk innebar att vägen Vreta - Stavsjö - Krokek föll i glömska, en glömska som bidrog till att vägen bevarades.

Det internationella vägsystemets utbyggnad inleddes för Sveriges del genom undertecknandet av FN:s konvention om europavägar 1961. Europaväg 4 byggdes ut i etapper från 1970-talet och sträckan vid Stavsjö byggdes så sent som 1994. Väg E4 kom i sitt nya läge att skära av Gamla vägens böjda form i tre punkter. Det faktum att Gamla vägen skurits av och att den påverkas av effekter från väg E4 som buller och visulla barriäreffekter har negativ verkan på Gamla vägens kulturhistoriska värde.

Gamla vägen vid Herrbråten. E4 bryter vägens samband.

Gamla vägen i skogen uppe på förkastningsbranten.

Gamla vägen i skogen uppe på förkastningsbranten.

Gamla vägen vid Rosenberg i norra Stavsjö.

Gamla vägen vid Herrbåten. Fotografen har väg E4 i ryggen.

Gamla vägen till höger som körväg i betesmark. Mot nordost: i bildens fond till vänster syns väg E4 och Herrbåten.

Bilden visar hur väg E4 korsar Gamla vägen. Mot nordost: i förgrunden kan vägen anas i betesmarken och bortom väg E4 böjer den av genom Herrbråten.

Gamla vägen i Stavsjö vid Stavsjön.

Gamla vägens sträckning i dag bevarade delar. Vägen fortsätter västerut från Stavsjö mot Krokek, en sträcka som inte ingår i Ostlänken paket 3. Häradsekonomska kartan från 1897-1901 har använts som underlag.

Karta: Bevarade sträckningar av Gamla vägen

 I dag bevarad sträckning lagd ovanpå häradsekonomska kartan.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Rosenberg

Småskalig och ålderdomlig gårdsmiljö med ett flertal träbyggnader och storvuxna träd.

Gamla skolan

Den gamla skolan ligger vid Stavsjöns västra strand. Byggnaden finns med på häradseconomiska kartan från omkring år 1900.

Vreta gästgiveri

I Vreta har det funnits gästgiveri och krog sedan 1660-talet. Huvudbyggnaden vid gästgiveriet är från 1699. Den byggdes om och fick dagens karaktär på 1860-talet.

Ett urval av ålderdomliga vägavsnitt

Vägen över Herrbråten

Gamla vägen går till större delen i skog men vid Herrbråten korsar vägen den öppna dalgången. Vägen kantas av björkar och omges av åkrar och betesmarker. I den västra delen av dalgången tar vägen abrupt slut vid väg E4.

Vägen norr om Stavsjön och öster om Sågkärret

Den gamla vägen löper väster och norr om Stavsjön. I väster går vägbanken över ett näs, gör ett avbrott för en av- och tillfart för E4:an, passerar den gamla skolan vid sjöns västra strand, över näset vid Sågkärret i norr och upp mot torpet Nykvarn. Vägen ligger på flera ställen i sluttande terräng och vägbanken är där uppbyggd med kallmurad fältsten.

Vägen vid Rosenberg

Stora delar av det gamla vägnätet nodost om Stavsjön är övergivet som en följd av att väg E4 drogs genom området på 1990-talet. Öster om Rosenberg finns dock en halv kilometer bevarad väg som följer terrängens kurvor och som rundar Rosenbergs gårdstomt.

Gården Rosenberg.

Gamla vägen vid Rosenberg.

Gamla skolan vid Stavsjö.

Gamla vägen på bank av kallmurad sten i slutningen ner mot Sågkärret.

Gamla vägen vid Stavsjöns västra strand.

Kulturhistorisk värdering

Fördjupningsområdet motsvarar den vägmiljö mellan Vreta och Stavsjö som är den östra sträckningen av riksintresseområdet Gamla vägen Stavsjö – Krokek. De bevarade delarna av den medeltida landsvägsmiljön utgör ett stort kulturhistoriskt värde. Helhetsmiljö: Klass 3. Ingår i riksintresseområde för kulturmiljövården – Gamla vägen Stavsjö - Krokek [D 58] (Kila sn) 6511/1534

Dokumentvärde: Sträckning för medeltida huvudväg som binder samman Svealand med Götaland. Inom OLP 3 finns den del av Eriksgatan som leder från Stavsjö (47) i väster via Vretaån (48) till Vreta f.d. gästgiveri (49) i öster. Längs den gamla vägen finns ett antal väghistoriska beståndsdelar från olika tider - kallmurade vägbankar, milstolpar, räckesstolpar och hålvägar. Delar av vägen används och har därför förnyats kontinuerligt medan andra avsnitt är övergivna. Vägen representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt och teknikhistoriskt värde.

Upplevelsevärde: Vissa vägavsnitt upplevs som autentiska där vägmiljön förmedlar upplevelsen av att färdas genom större skogsområden i äldre tid. Här ligger ett stort miljöskapande värde. Bitvis är vägmiljöns kulturhistoriska värde kraftigt påverkat t.ex. av väg E4 (50) som korsar den på fyra platser. Det faktum att vägen i delar bevarats som fornlämning, i delar fortfarande brukas och att den brutits p.g.a. att nya vägsystem överlagrats bidrar till det höga kontinuitetsvärde som vägmiljön har. Vägsträckningen har ett betydande pedagogiskt värde i partier där den är kantad av bebyggelse, t.ex. genom skogen vid Stavsjö bruk (51) och höglänt i Kiladalens sluttning mot norr (52), eller genom uppodlat kulturlandskap.

